

Lietuvos žydai 1944–1945 m.: holokausto tąsa Štuthofio koncentracijos stovykloje (2)

Kaip rašyta tęstinio straipsnio pradžioje¹, dalis 1941-ųjų pabaigoje išlikusių Lietuvos žydų, kalintų ir laikytų getuose ir darbo ar koncentracijos stovyklose, sulaukė 1944 m. vasaros ir, vokiečių kariuomenei traukiantis iš Baltijos šalių (Ostlando)², atsidūrė Štuthofio (*Stutthof*) koncentracijos stovykloje. Į šią kančių ir mirties vietą (šalia nuostabių Baltijos jūros smėlio paplūdimių, už 3 km nuo „Dievų miško“ konclagerio) patekusių Lietuvos žydų, išlikusių po 1941-ųjų vasaros ir rudens masinių žudynių, likimas, pradėdant 1941–1942 m. žiemą, buvo skirtingas. Labai skyrėsi jis net tame pačiame gete, kuriame izoliuoti žydai buvo kalinami vadinamuoju sąlyginės stabilizacijos laikotarpiu (nuo 1941 m. pabaigos). Vėliau galimybė išlikusiai Lietuvos žydų litvakų šeimai, jos keliems nariams ar bent vienam asmeniui išsaugoti gyvybę priklausė nuo įvairių aplinkybių. Jos buvo skirtingos tiek pačiame gete, tiek prie geto steigiamose darbo stovyklose – aplinkinėse gyvenvietėse veikiančiose įmonėse ar barakuose prie durpynų, miškuose ir kt. 1943 m. balandžio mėn. nacių valdininkų skaičiavimais, Lietuvos generalinėje srityje buvo likę 44 584 žydai, Vilniaus gete ir jam priklausančiose darbo stovyklose – 23 950, Kauno gete – 15 875, Šiaulių gete – 4759 žydai. Iš jų apie 30 tūkst. žydų dirbo Vokietijos kariuomenei reikalingus darbus³.

Iš istoriografijos žinome, kad 1943 m. birželio 21 d. SS reichsfüreris Heinrichas Himleris įsakė likviduoti visus Ostlando teritorijoje esančius getus. Darbingi žydai turėjo būti perkelti į SS valdomas koncentracijos stovyklas⁴. Tad 1943 m. vasarą ir rudenį Kaune, Vilniuje ir Šiauliuose išlikusiems žydų getų kaliniams, ypač mažiau darbingiems ar nedirbantiems jų šeimos nariams, vėl dažniau grėsė susidorojimas. Tada Kauno ir Šiaulių getai buvo paversti koncentracijos stovyklomis (nors istoriografijoje jos dažniau tebevadinamos getais), kurias kontroliavo vokiečių SS pareigūnai. Oficialiai likviduotas Šiaulių getas formaliai tapo Kauno koncentracijos stovyklos skyriumi⁵. Dalį likviduojamų Vilniaus ir Kauno getų kalinių naciai išgabeno į Latviją ir Estiją⁶, o iš ten 1944 m. – į Štuthofą. Į Latviją ir Estiją buvo išvežta dauguma žydų, iki tol izoliuotų Vilniaus gete. Prieš tai, 1943-ųjų pavasarį, į Vilniaus getą buvo atvežta dalis žydų, iki tol buvusių Švenčionių gete ir nedideliuose getuose Ašmenos ir Svyrių apskrityse (šios 1942 m. buvo priskirtos Lietuvos generalinei sričiai). Kitą iš šių getų išvežtų žmonių dalį naciai sušaudė Paneriuose. Likvidavus Vilniaus getą, mieste liko tik „Kailio“ fabrike ir kariuomenės remonto dirbtuvėse dirbantys žydai bei kai kurie jų šeimos nariai.

Lietuvos žydai į Štuthofą konclagerį pateko jo veikimo pabaigoje, t. y. 1944-ųjų vasarą ir rudenį: dauguma – traukiniais, o paskutiniai – iš Estijos ir iš Latvijos – atplukdyti laivais. Pavyzdžiui, 1944 m. liepos mėn. dauguma buvusio Šiaulių geto kalinių, kai jau vyko mūšiai dėl miesto ir geležinkelio stotis buvo subombarduota, po 30 km žygio buvo nuvaryti į Pavenčius. Čia maždaug 1500 žydų nakčiai buvo uždaryti į cukraus fabriko sandėlius. Paskui traukiniais juos išvežė į Štuthofą. Dar 160 Šiaulių žydų, dirbusių vermachto ūkio sandėliuose, prievartinė kelionė su ginkluotų vokiečių ar jiems tarnaujančių kitų tautybių kareivių palyda į Štuthofą buvo ilgesnė, sunkesnė ir sudėtingesnė. 1944 m. liepos pabaigoje tie buvę geto kaliniai atsidūrė prie Rygos veikiančioje Salaspilio koncentracijos stovykloje⁷ ir tik vėliau jie buvo transportuoti į Štuthofą konclagerį.

Tad detalesnius istorinius tyrimus sunkina viena iš kompleksinių aplinkybių: Lietuvos žydai į Štuthofą konclagerį buvo vežami ne tik iš Lietuvos teritorijos, bet ir „evakuojami“ iš tarpinių (etapinių) priverstinio darbo ir koncentracijos stovyklų Latvijoje ir Estijoje. Be to, daliai į Štuthofą ar jo filialus (pastovykles) patekusių Lietuvos žydų ir ši įkalinimo vieta buvo trumpalaikė – iki išgabenimo į kitus nacių „mirties fabrikus“ Lenkijoje, Vokietijoje, Austrijoje. Mat palyginti nedidelis Štuthofą „mirties fabrikas“ 1944-ųjų vasaros viduryje buvo perpildytas. Tai liudijęs buvęs Štuthofą kalinys istorikas A. Kučinskas-Kučas savo knygoje rašė: „Vieną pavakarę atgabeno didelį transportą Lietuvos žydžių, kurios anksčiau gyveno getoje ir dirbo karinėse vokiečių įmonėse, dažniausiai prie aerodromų. Kadangi laisvų patalpų nebuvo, tai jos turėjo kelias dienas išlaukti plikoje smėlėtoje aikštėje, nakčiai gaudamos prisiglausti dar nebaigtoje statyti mūrinėje virtuvėje ir būsimoje ligoninėje, kuri buvo dar be langų ir grindų.“⁸

Štuthofą koncentracijos stovykloje įkalinti žydai, palyginti su kitų tautybių kalinių, buvo laikomi blogiausiomis sąlygomis, o jų padėtis buvo labiausiai beteisiška, todėl ir jų mirtingumas buvo didžiausias. Buvusi žydų valstybinė ar pilietinė priklausomybė naciams beveik neturėjo jokios reikšmės. Konclagerio raštvedybos statistinėse suvestinėse visų šalių žydai buvo užrašomi pavadinimu „žydai“ paženklintoje eilutėje. Į kalinį žydą, kaip ir anksčiau getuose, žiūrėta tik kaip į laikiną darbininką. Naciai siekė jį išnaudoti tol, kol tas nežmoniškomis sąlygomis pajėgs išverti ir išsverdamas patyčias pajėgs dirbti ir nenumirs. Mat pagal „galutinio sprendimo“ (reikšusio siekį toliau vykdyti Vokietijos naciams patekusių Europos žydų naikinimą, įvardijamą tarptautiniu eksterminacijos terminu) programą žydai koncentracijos stovyklose turėjo žūti ir negalėjo būti paleidžiami. Į tos siaubingos nusikalstamos „programos“ įgyvendinimą įtraukto Štuthofą konclagerio per trumpą laiką nespėta pritaikyti masinėms žydų žudynėms, kaip tai buvo daroma, pavyzdžiui, Osvencimo (*Auschwitzo*) ar Dachau „mirties fabrikuose“. Štuthofą koncentracijos stovykla 1944-ųjų vasaros pabaigoje buvo perpildyta, todėl nebuvo galima įdarbinti tokio didelio kalinių skaičiaus prie lagerio steigiamuose filialuose (darbo stovyklose, „komando-se“, kurios istoriografijoje vadinamos ir pastovyklėmis). Tačiau daugeliui Štuthofą atsidūrusių ir čia iki evakuacijos išlikusių litvakų, kurių dauguma buvo moterys, teko kasti apkasus ir dirbti prie kitų gynybinių įtvirtinimų, numatytų Raudonajai armijai sulaukyti. Moteris taip pat siūsdavo dirbti pas ūkininkus – kasti bulvių, nuimti užaugintų daržovių. Vyrai litvakai kaip specialistai dažniausiai buvo išnaudojami įmonėse ir kaip naciams reikalingos kvalifikacijos darbininkai įvairiose dirbtuvėse. Jie buvo reikalingi prie Štuthofą ir kitų konclagerių

veikiančiuose ar naujai steigiamuose fabrikuose bei mažesnėse įmonėse, o vietoj į kitas koncentracijos stovyklas išvežamų žydų vyrų dažnai atveždavo moteris. Tačiau turint omenyje, kad Štuthofio konclageris buvo nepritaikytas dideliame kalinių skaičiui, tokią skaitlingą žydų pervežimų logiką, kilnojančią juos iš vienos koncentracijos stovyklos į kitą, ne visada buvo įmanoma suvokti. Juolab kad taip papildomu darbu buvo apkraunamos traukinių stotys ir geležinkelininkų tarnybos, užimamos geležinkelių linijos ir tai trukdė kariuomenės, jai reikalingos karo technikos, ginkluotės bei kitų krovinių gabenimui.

ŠTUTHOFO KONCENTRACIJOS STOVYKLOS RAŠTVEDYBOS YPATUMAI

Lietuvos žydų statistikos ir kalinimo istoriniams tyrimams trukdo nacių okupacijos laikotarpiu veikusios Štuthofio koncentracijos stovyklos raštvedybos ypatumai. Ne visada buvo stengiamasi tiksliai užrašyti žydų tautybės kalinių buvusių pilietinę priklausomybę. Taip buvo ne tik todėl, kad naciai buvo atėmę iš žydų pilietines bei kitas elementarias teises ir su jais elgėsi blogiau nei su kitų tautybių kaliniais. Kartais raštininkai netiksliai užrašydavo asmens duomenis ne vien dėl aplaidumo, bet ir dėl skubos registruojant ir numeruojant atgabentus tūkstantinius kalinių žydų „transportus“ į jau perpildytą Štuthofio konclagerį 1944-ųjų antroje pusėje. Todėl, pavyzdžiui, registracijos knygoje skiltyje „gyvenamoji vieta“ ties kai kurių Lietuvos žydų pavardėmis nurodyta jų paskutinė kalinimo vieta Estijoje arba pateiktas kitas klaidinantis ir neinformatyvus įrašas.

Štuthofio konclagerio muziejaus archyvo dokumentų tyrėjams keblumą sudaro ir Rytų Lietuvos žydų registracijos 1944 m. įrašai, atspindintys buvusį XX amžiaus Lenkijos ir

Lietuvos konfliktą, dėl kurio neseniai atkurta Lenkijos valstybė 1920-aisiais okupavo ir aneksavo ilgametę sostinę Vilnių ir didelę Rytų Lietuvos teritorijos dalį. Tad ir Štuthofio konclagerio registracijos knygoje dalis Vilniaus ir kitų Rytų Lietuvos žydų buvo užrašyti kaip „Lietuvos žydai“ (vok. *Litauischer Jude*) ir „Lietuvos žydė“ (*Litauische Judin*), kita dalis – „Lenkijos žydai“ (*Polnischer Jude*) ir „Lenkijos žydė“ (*Polnische Judin*). Vienas ar kitas įrašas galėjo priklausyti ir nuo kalinio pilietinės orientacijos (jeigu buvo klausiama), ir nuo raštininkų, tarp kurių buvo lenkų.

Kalbant apie Rytų Lietuvos žydus, patekusius į Štuthofio koncentracijos stovyklą, reikėtų pabrėžti, kad Lenkijos piliečių žydų, pabėgusių į Lietuvą 1939–1940 m., tarp Štuthofio kalinių buvo nedaug. Beveik visi „Lenkijos žydais“ užrašyti Štuthofio kaliniai iš Rytų Lietuvos buvo ne pabėgėliai iš nacių okupuotos etninės Lenkijos teritorijos, bet ikikarinio Vilniaus ir aplinkinių Rytų Lietuvos apskričių gyventojai. Todėl jie priskirtini Lietuvos gyventojams žydams. Tačiau dėl šaltinių ir duomenų apie kalinius stokos tų dviejų kategorijų žydų (vietinių žydų litvakų ir pabėgėlių iš Lenkijos), patekusių į Štuthofio konclagerį, skaičių iki detalesnių tyrimų galima nustatyti tik apytikriai. Istorikės Reginos Žepkaitės pateiktais duomenimis, 1939 m. gruodžio mėn. (kai Vilnius ir Vilniaus krašto dalis grįžo Lietuvos Respublikai) Lietuvos Raudonojo Kryžiaus įskaitoje buvo 6860 žydų tautybės pabėgėlių (atbėgėlių) iš nacių Vokietijos okupuotos Lenkijos⁹. Dauguma jų dar iki 1944 m. tapo holokausto aukomis

Nustatyti Lietuvos žydų, kalintų Štuthofe, tikslesnį skaičių sunkina ir tai, kad tarp iš Kauno atsiųstų žydų buvo nemažai Vakarų ir Vidurio Europos šalių piliečių. Juos naciai, maskuodami savo genocidinius tikslus, buvo atgabenę į Lietuvą anksčiau, kad čia

jie būtų žudomi ar nežmoniškų kalinimo sąlygų ir sunkaus darbo nualinti mirtų. Be to, kaip minėta, neišliko didelės dalies Štuthof koncentracijos stovyklos raštvedybos dokumentų, holokausto istoriją tiriantiems istorikams svarbių šaltinių.

Sovietiniais metais nacių okupacijos laikotarpį tyrinėjęs lietuvių istorikas Kazimieras Rukšėnas, kituose archyvuose yra aptikęs duomenų, kad pirmieji Lietuvos žydai, buvę Šiaulių ir Kauno getų kaliniai, į Štuthof koncentracijos stovyklą pateko 1944 m. kovo 26 d. iš Dachau konclagerio. Taip pat jis rašė, kad tarp 1944 m. balandžio mėn. į Štuthofą atgabentų kalinių būta ir buvusių Kauno ir Vilniaus getų kalinių¹⁰. Dokumentų apie 1944-ųjų pavasarį Štuthofe atsidūrusius mūsų šalies žydus litvakus buvusio konclagerio muziejaus archyve (*Archiwum Muzeum Stutthof w Sztutowie*) nepavyko aptikti. Tai galėjo būti 1944 m. vasarį iš Estijos koncentracijos stovyklų į Vokietijos konclagerius išvežti buvę Vilniaus geto kaliniai: sunkiam fiziniam darbui netinkami ligoniai, vaikai ir seneliai. Apie tai rašė žydų autorius Yitzhakas Aradas (1943 m. vasario mėn. pabėgęs iš Vilniaus geto, vėliau – sovietų partizanas, 1972–1993 m. – Jad Vašem holokausto istorijos muziejaus vadovas) ir jo knyga¹¹ kaip šaltiniu pasinaudojęs Arūnas Bubnys¹². Veikiausiai dalis tų sunaikinti išvežtų geto kalinių išliko gyvi ir vėliau buvo atsiųsti į Štuthof koncentracijos stovyklą. Minėtam Lietuvos žydų transportavimui iš Estijos ir jų sąsajoms su Štuthofu reikia papildomų tyrimų (ypač Vokietijos archyvuose), nes apie tai stinga archyvinių šaltinių.

Dar galima būtų pridurti, kad Lietuvos istorikams sunkiau nagrinėti Klaipėdos krašto žydų likimus. Dalis tų žmonių po 1939 m. kovo mėn. Adolfo Hitlerio įvykdytos Klaipėdos aneksijos nuo nacių galimo persekiojimo pasitraukė į kitas Lietuvos Respublikos vietas. Vėliau kai kurie klai-

pėdiškiai žydai, 1941–1944 m. patyrę kančių, pakliuvo ir į Štuthof koncentracijos stovyklą. Pagal Martino Gilberto pateiktą statistiką, Klaipėdos kraštas holokausto metu prarado 8 tūkst. žydų tautybės gyventojų, kurie buvo nužudyti¹³. Skirtingas buvo ir Druskininkų bei Marcinkonių apylinkių, 1941-ųjų vasarą atsidūrusių Rytų Prūsijos administruojamoje Balstogės (Bialystoko) apygardoje, žydų likimas. Kai kurie iš jų galėjo patekti ir pateko į Štuthofą 1943 m. likviduojant Batstogės ir Gardino getus. Apie juos išliko mažai duomenų, be to, ir tie patys paliko neaiškumų apie jų buvusį pilietiškumą. Pavyzdžiui, iš Balstogės geto į Štuthof konclagerį 1943 m. lapkričio mėn. buvo atvežti 304 žydai (161 vyras ir 143 moterys)¹⁴. Tarp jų buvo ir Lietuvos žydų, tačiau kiek – nežinia.

1944 m. birželio 29 d., kai Štuthof koncentracijos stovyklos (kaceto) komendantas Paulis Werneris Hoppe, jo pavaduotojas kalinių stovyklai Teodoras Mejeris, gydytojas Otto Heidlas bei kiti „mirties fabriko“ aukšti pareigūnai ir budeliai dar nebuvo gavę visų instrukcijų ir nurodymų paspartintai žydų eksterminacijai vykdyti, į Štuthofą iš Osvencimo koncentracijos stovyklos buvo atsiųstos 2502 Vengrijos žydės¹⁵. Jos tapo žydų tautybės kalinių bangos, perpildžiusios Štuthof konclagerį, pradžia.

LIETUVOS ŽYDŲ „TRANSPORTŲ“ GABENIMAS Į ŠTUTHOFO KONCENTRACIJOS STOVYKLĄ

Išlikusiuose Štuthof koncentracijos stovyklos raštvedybos dokumentuose geležinkeliu vagonuose atgabenti kaliniai, kurių pavardės būdavo įtraukiamos į vieną sąrašą (kartais būdavo papildymų), buvo vadinami kalinių „transportais“. Iš Lietuvos teritorijos į Štuthofą žydus, tarp kurių būta ir anksčiau

atvežtų, bet dar nenužudytų Vakarų ir Vidurio Europos šalių žydų, pradėta vežti 1944-ųjų liepos viduryje. Tomis dienomis Raudonoji armija, jau atkariavusi dalį Rytų Lietuvos ir užėmusi Vilnių, artėjo prie Kauno. Tuomet dalis Kaune sutelktų žydų buvo nužudyta, kai kurie pasislėpė, bet dauguma liko nacių žinioje – buvo „evakuojami“ į koncentracijos stovyklas už Lietuvos ribų. Iš Kauno ir Šiaulių vagonai su žydais daugiausia buvo gabenami į artimą ir geležinkeliu vežti patogią Štuthofa koncentracijos stovyklą. Iš ten dalis Lietuvos žydų vėliau buvo perkelta į kitus nacių konclagerius.

Štuthofa konclagerio muziejaus archyvo žiniomis, 1944-ųjų vasarą pirmieji Lietuvos žydų „transportai“ atvyko iš Kauno. Pirmasis toks žinomas didesnis „transportas“ į Štuthofą buvo atgabentas 1944 m. liepos 12 d. Jį sudarė 282 žmonės, gavę kalinių numerius nuo 41081 iki 41362. Buvusio Štuthofa konclagerio muziejaus archyve yra tik šio „transporto“ kalinių sąrašo fragmentas – 102 asmenų pavardės nuo 41261 numerio. Visos – moterys. Šių kalinių registracijos knyga nėra išlikusi, bet pagal „transporto“ lapų fragmentą¹⁶ ir kitus šaltinius galima nustatyti, kad tie žydai – Lietuvos piliečiai. Šulamita Veis (gim. 1918 m.) gavo 41261 numerį, Berta Šmulovič (gim. 1903 m.) – 41262 ir t. t. Išlikusio sąrašo (fragmento) pabaigoje 41360, 41361 ir 41362 numerius gavusios Rubiņšteinų šeimos ar giminės narių pavardės – Gretos (gim. 1895 m.), Hildos (gim. 1917 m.) ir Tėjos (gim. 1918 m.). Šiuo „transportu“ į Štuthofą atvyko ir Gita Šusterytė (gim. 1923 m.). Ji buvo paženklinta 41280 numeriu. Gita išliko gyva Štuthofa „mirties fabrike“ ir vadinamosios evakuacijos išbandymuose. Po karo ji grįžo į Kauną.

1944 m. liepos 13 d. į Štuthofa konclagerį atvyko dar vienas „transportas“ iš Kauno. Jame buvo net 3331 žydų tautybės kalinys. Jiems buvo suteikti numeriai nuo 41402 iki

44500 ir nuo 45201 iki 45433. Jų registracijos knygos taip pat neišliko, bet išliko „transporto“ lapų fragmentas¹⁷, kuriame įrašyta daugiau kaip 500 pavardžių. Šis sąrašas ir kiti šaltiniai leidžia teigti, kad ne mažiau kaip 3000 iš atgabentų tuo „transportu“ kalinių buvo Lietuvos žydai. Tarp tų kelių tūkstančių trijų dienų kelionėje iškankintų Lietuvos piliečių buvo ir dvidešimtmetė Polia Tatarskytė, gavusi 44298 numerį¹⁸. Jai pavyko išverti alkanos buities, vergiško darbo ir prižiūrėtojų muštros kančias ir po karo grįžti į Kauną.

Po trijų dienų, liepos 16-ąją, Štuthofa koncentracijos stovykloje buvo užregistruoti dar 1172 žydai, taip pat skubiai atgabenti iš Kauno. Šio „transporto“ sąrašų ir registracijos knygų nėra išlikę. Tačiau pagal išlikusį jų (ar dalies tų kalinių) išsiuntimo į Osvencimo koncentracijos stovyklą sąrašo fragmentą galima teigti, jog ne mažiau kaip 95 proc. iš 1172 asmenų buvo Lietuvos gyventojai.

Kauno „transportai“ gabeno Lietuvos žydus į Štuthofą ir vėliau. Liepos 17-ąją tarp atvežtųjų – 1208 žydų tautybės kaliniai (yra išlikęs jų sąrašas be pradžios), liepos 19-ąją – dar 2169 kaliniai. Archyvinių šaltinių stoka neleidžia tiksliai apibrėžti visų tais dviem „transportais“ atgabentų žydų pilietinės ar valstybinės-teritorinės priklausomybės. Galima tik teigti, kad tarp 3377 žydų, atvežtų 1944 m. liepos 17–19 d. iš Kauno, apie 2500 galėjo būti užrašyti kaip „Lietuvos žydai“, apie 500 – kaip „Lenkijos žydai“ (diduma pastarųjų – prieskario Vilniaus miesto ir šio krašto gyventojai, priskirtini Lietuvos gyventojams). Dar apie 130 žydų anksčiau turėjo Vokietijos pilietybę (dalis jų – 1939 m. nacių Vokietijos užgrobtai Lietuvai priklausiusio Klaipėdos krašto gyventojai), ne mažiau kaip 51 – Vengrijos. Bent 45 kalinių ankstesnė pilietinė ar valstybinė priklausomybė visai nenurodyta. Tarp tada atvežtų kalinių taip pat buvo keliasdešimt įvairiu metu į Kauną

atgabentų žydų, iki Antrojo pasaulinio karo gyvenusių Latvijoje, Čekijoje, Austrijoje, „protektoratui“ priskirtoje teritorijoje¹⁹.

Pagal išlikusius šaltinius, net ir neturint pakankamai duomenų, galima manyti, kad iš 3377 atvežtų žydų tautybės kalinių ne mažiau kaip 2800 buvo Lietuvos gyventojai.

Buvusių Kauno ir Šiaulių getų kaliniai sudarė paskutinį Lietuvos žydų „transportą“, atgabentą iš Kauno ir Šiaulių (Pavenčių). Jis į Štuthofa konclagerį atvyko 1944 m. liepos 24 d., o atvežtieji buvo suregistruoti liepos 25-ąją. Jiems buvo paskirti numeriai nuo 50275 iki 50456 ir nuo 53237 iki 54557. Iš visų kalinių – 182 Lietuvos žydės (dalis jų turėjo mažų vaikų) jau liepos 26 d. buvo išsiųstos į Osvencimo konclagerį, o tai daugeliui iš jų reiškė greitą mirtį, nes ten kalinimo sąlygos buvo dar sunkesnės. Tarp kitų minėtu „transportu“ iš Kauno atvežto 1321 kalinio (726 moterų ir 595 vyrų) Lietuvos žydų buvo absoliuti dauguma – apie 1300²⁰. Tarp liepos 25-ąją Štuthofe registruotų kalinių buvo ir 54138 numerį prie jai duotų drabužių prisisiūti turėjusi penkiolikmetė Asia Levina. Jos senelė Štuthofa konclageryje iš karto buvo atskirta ir nuvesta į dujų kamerą (palyginti neilgai tarnavusią žudikams, bet pasiglemžusią kelis šimtus vyresnio amžiaus ir ligotų kalinių gyvybių, daugiausia – moterų). A. Levinai pavyko išgyventi. Prieš kelerius metus, sulaukusi devyniasdešimt vienerių metų, ji liudijo buvusio Štuthofa koncentracijos stovyklos sargybinio SS pareigūno Bruno Dey teismo byloje²¹.

Pastarajame „transporte“ buvo Štuthofą pasiekusi ir Šiaulių gete kentėjusi Lipšicų šeima. Vertingus atsiminimus apie Šiaulių gete uždarytų žmonių egzekucijas ir kitas žudynes, jų išnaudojimą įvairiems darbams, išvežimą į tuometinio Reicho ar okupuotų šalių teritorijoje esančias koncentracijos stovyklas parašė Leiba Lipšicas (gim. 1925 m.). Jis Štuthofa konclageryje gavo 53668 numerį.

Buvusiame konclageryje išliko L. Lipšico (Lipschutz) asmens kortelė²². Jaunuolis 1944 m. rugpjūčio 16 d. kartu su tėvu Morduchu buvo perkelti į Dachau koncentracijos stovyklą. Ten jie išliko gyvi ir vadinamosios kalinių evakuacijos metu sulaukė juos išlaisvinsiu amerikiečių. Tačiau tėvas buvo tiek nusilpęs ir ligotas, kad jo organizmas neatsigavo ir birželio 10 d. jo gyvybė užgeso Dachau miesto ligoninėje. Štuthofa konclageryje palikti Leibos motina ir brolis išliko gyvi iki 1945 m., tačiau žuvo, kai kaliniai žiemos sąlygomis buvo „evakuojami“ ir ginkluotų esesininkų pėsčiomis varinėjami tuometinės Vokietijos (dabar – Lenkijos) Pamario (Pomeranijos) keliais ir laukais. Dėl daugelio kalinių mirčių toji „evakuacija“ istoriografijoje buvo pavadinta „mirties žygiu“²³, su ju ypatybėmis ir padariniais dar susipažinsime.

Kaip rodo statistiniai duomenys ir žinios iš įvairių šaltinių, 1944-ųjų vasarą „Dievų miško“ konclageris buvo perpildytas. Registracija ir kalinių „numeracija“ užsėtėdavo. Dėl to kai kurie į Štuthofa koncentracijos stovyklą patekę Lietuvos žydai net nebuvo įrašyti į registracijos (evidencijos) knygas ir negavo kalinio numerių. Taip atsitiko ir iš Kauno atgabento 260 žydų „transporto“ kaliniams. Jie nebuvo užregistruoti kaip Štuthofa konclagerio kaliniai ir 1944 m. liepos 26 d. buvo išsiųsti į Osvencimo koncentracijos stovyklą. Tad kol kas, pagal turimus duomenis, galima teigti, kad 1944-ųjų liepą jau maždaug 8800 Lietuvos žydų ilgesniam ar trumpesniam laikui atsidūrė Štuthofa koncentracijos stovykloje.

Kaip jau minėta, iki Štuthofa Lietuvos žydų gyvenimo ir kalinimo aplinkybės nacių okupacijos laikotarpiu ganėtinai skyrėsi. Lietuvoje getuose ir stovyklose įkalintiems žydams vienaip ar kitaip (daugiausia – maistu) galėdavo pagelbėti lietuviai ir kitų tautybių vietos gyventojai. Jie paslėpdavo nuo nacių

susidorojimo žydų vaikus ir trumpesniai ar ilgesniai laikui iš geto ištrūkusius suaugusius žydus. Be to, daugelis po masinių žudynių išlikusių žydų Lietuvoje dirbo Vokietijai svarbiose įmonėse ir iki išvežimo į Štuthofą buvo šiek tiek labiau tausojami negu nedirbantys. Kur kas blogesnė buvo fizinė ir psichologinė būklė tų Lietuvos žydų, kurie prieš patekdami į Štuthofą buvo kalinami Estijos bei Latvijos koncentracijos ir darbo stovyklose. Įvairiais duomenimis, 1943 m. rugpjūčio–rugsėjo mėn., likviduojant Vilniaus getą, net 15–20 tūkst. jo kalinių atsidūrė Estijoje ir Latvijoje. Iš Kauno geto į šias Baltijos šalis žydai pradėti vežti jau 1942 m. vasario 19 d., tuomet buvo išgabenta 500 Lietuvos žydų. Dar 2000 jų per kelis kartus buvo išsiųsta 1942 m. pabaigoje, Kauno getą pavertus koncentracijos stovykla, 1943 m. spalio mėn. į Estiją buvo išvežta 3100 žydų²⁴. Likviduojamo Vilniaus geto žydus į Estijos bei Latvijos koncentracijos ir darbo stovyklas pradėta vežti 1943-ųjų rugpjūtį. A. Bubnio duomenimis, Estijoje atsidūrė apie 20 tūkst. Lietuvos žydų – iš Vilniaus ir Kauno²⁵. Daugiausia jie dirbo sunkius fizinius darbus: kasė skalūnus, statė nacių strategų suplanuotą gynybinę „rytinę sieną“, tikintis, kad ji sulaukys Raudonosios armijos puolimą. Daugeliui vergiškomis sąlygomis ten dirbusių Lietuvos žydų tos nacių karinės iliuzijos reiškė mirtį. Nemažai Estijoje ir Latvijoje atsidūrusių Lietuvos žydų buvo nužudyti arba mirė dėl nepakeliamų buitinių sąlygų, bado ir muštro. Dalis mūsų šalies litvakų ištvėrė kančias Estijoje ir patyrė dar vieną vadinamąją evakuaciją (jie taip pat buvo kilnojami, kai kurie – net po kelis kartus ir Estijoje bei Latvijoje²⁶) iki Štuthof koncentracijos stovyklos.

Estijoje ir Latvijoje likę gyvi Lietuvos žydai nuo 1944 m. rugpjūčio 9 d. pradėjo gausinti jau ir taip perpildyto Štuthof koncentracijos stovyklos kalinių gretas. Būtent rugpjūčio 9-ąją Štuthofe atsidūrė iš Rygos atvežti 6832

žydai, gavę 56095–62472 ir 62588–63037 numerius²⁷. Remiantis išlikusiais archyviniais šaltiniais, galima teigti, jog maždaug ketvirtadalis iš jų, t. y. 1600–1700, buvo Lietuvos gyventojai, daugiausia Rytų Lietuvos ir Vilniaus žydai. Tarp jų buvo ir Lietuvos žydaitė Ida Levitan (Lewitan), bet užrašyta kaip „Polnische Judin“, t. y. Lenkijos žydė. Ji viena iš nedaugelio Štuthof koncentracijos stovyklos kalinių – Lietuvos žydžių (o gal vienintelė iš jų), kuriai pavyko pabėgti likus daugeliui savaičių iki vadinamosios evakuacijos. 60744 numerį turėjusi I. Levitan pabėgo kartu su dviem Vokietijos žydėmis, kurios kartu su ja buvo atvežtos iš Rygos²⁸.

Tarp tų kalinių, atplukdytų į nedidelę prieplauką netoli Gdanskio ir Štuthof, buvo ir straipsnio pradžioje jau minėtos knygos apie savo ir savo tautiečių kančių kelią Vilniaus gete ir kitų šalių teritorijose veikuosiuose nacių koncentracijos stovyklų autorė Marija Rolnikaitė. Štuthofe ji vietoj pavardės buvo gavusi kalinio 60821 numerį²⁹. Kelios ištraukos iš M. Rolnikaitės knygos apie jūros keliu iš Rygos (apie tai yra mažiau atsiminimų) atplukdytų būsinių Štuthof koncentracijos stovyklos moterų kalinių išbandymus: „Mus vėl rikiuoja, dar kartą skaičiuoja ir varo prie didžiulio laivo. Turbūt, tai karo laivas, nes po užvalkalais kyšo pabūklų vamzdžiai. <...> suvaro ir mus. Denis – beveik kaip aikštė. Jame atsidaro angą ir liepia mums lipti žemyn. Kopėčios stačios, apačioje tamsu. Nulipu vienom kopėtėlėm, o jų, pasirodo, esama daugiau ir sargybinis varo toliau. Vargais negalais nulipau iki pat apačios. Apgraiбомis ieškau vietos atsisėsti. Pasirodo, čia jau yra daugiau moterų, iš kitų stovyklų. Šiaip taip susiradusi vietelę, prisėdau. Kur mus veš? Ar nebus dar blogiau, negu buvo? O liūdniausia, kad vėl nutolstame nuo fronto. <...> Sėdinčios arčiau įėjimo ėmė belstis į dureles lubose, prašydamos vandens. Ilgai niekas neatsiliepė, paskui anga atsidarė ir sargybinis piktai

suriko: „Kas kels triukšmą, bus išmestas už borto! Ten daug vandens!“ <...> Naktį ant denio išlipti neleido. Sėdėjome suglebusios, prakaituotos kaip katilė. <...> Galų gale sulaukėme komandos „Heraus!“ Rikiuojantis krante apsidairau: visai nepanašu į uostą. Laukas, kelias ir keli namukai. Paspoksoti į mus atbėgo keli paaugliai. Tyliai užkalbinti jie atsakė, kad čia netoli Gdanskas. O man kažkodėl visai nerūpi, kur mes. Svarbu, kad galime pakvėpuoti. Visas suskaičiavo ir liepė eiti. Atsivilkome prie upės. Jau temo. Sugrūdo į dengtas juodas baržas. Vėl urvas. Įlindome susirietusios, susėdome, o sargybiniai varo naujas ir gąsdina, – jei netilpsime, liekančias įmes į vandenį. Susispaudusias, dūstančias išvežė. Naktį buvau lyg košmare: kartkartėmis rodėsi, kad jau mirštu, o kartkartėmis visai nieko nejutau. Saulė jau buvo aukštai pakilusi, kai mus pagaliau išvarė į krantą. Vos atsigavome, o jau vėl turėjome eiti toliau. Kryžkelėse rodyklės su užrašu „Štuthofas“. Vadinasi, ten mus veda. <...> Tolumoje pasirodė ilgos barakų eilės. Pasukome į dešinę, barakus užstojo vešlus sodas. Gražios alėjos, mūriniai namukai, fontanas, sūpuoklės, stalas tenisui – tikras rojaus kampelis. Bet jį praėjome ir atsivėrė dykynė, spygliuotų vielų užtvaros ir ilgos barakų eilės. Jos lygiuoja smėlyje, atskirtos viena nuo kitos skersinėm vielų eilėm. Atrodo, kad visa stovykla suskirstyta į didžiulius permatomus narvus. Virš užtvarų ant ilgų baslių kyšo sargybinių būdelės su langais į visas keturias puses.³⁰

1944 m. rugpjūčio 23 d. taip pat iš Rygos ir Liepojos į Štuthofą buvo atgabenta dar 4408 žydai. Tarp jų daugiau buvo vyrų ir vyresnio amžiaus berniukų – 2329³¹. Jie gavo 69664–74071 numerius. Apie tuos kalinius irgi trūksta duomenų. Tačiau galima teigti, kad tarp jų Lietuvos žydų buvo ne mažiau kaip pusė, t. y. apie 2300–2400³². Buvo daug Vilniaus geto kalinių, deportuotų į Estijos

Klogos ir Vaivaroje–Eredoje bei kitose vietovėse veikiančias darbo stovyklas ir jų filialus³³.

1944 m. spalio 1 d. iš Rygos Štuthofą buvo atvežti dar 3155 žydai. Jie gavo numerius nuo 93793 iki 96947. Per karo įvykius išliko didesnė registracijos sąrašo dalis su duomenimis apie kalinius (iki 95271 numerio imtinai). Iš jo galima spręsti, kad tarp tų kalinių Lietuvos žydų dalis buvo mažesnė. Pagal išlikusią registracijos knygos fragmentą³⁴ galima teigti, kad litvakai sudarė apie 20 proc. atvežtųjų, t. y. apie 600–700. Dar kelios dešimtys Lietuvos teritorijoje iki Antrojo pasaulinio karo gyvenusių žydų 1944 m. spalio 14 d. į Štuthofą atvežta iš Rygos su nedidele 190 kalinių grupe. Jos nariai buvo paženklinėti 97945–98134 numeriais³⁵. Lietuvos žydų buvo ir tarp 71 kalinio iš Talino (jie Štuthofą pasiekė lapkričio 9 d.), taip pat kitose nedidelėse grupelėse ir pavieniui paskutinėmis 1944-ųjų savaitėmis.

Įvertinus archyvinis šaltinius, jų spragas ir neišsamius duomenis apie kalinius, galima teigti, jog iš Latvijos bei Estijos traukiniais ir laivais į Štuthofą koncentracijos stovyklą 1944 m. rugpjūčio–gruodžio mėn. kartu su kitų šalių žydais pateko apie 4700 Lietuvos žydų.

Su anksčiau atvežtais žydais, Lietuvos gyventojais, preliminariai galima priskaičiuoti apie 13 000–13 500 Štuthofą koncentracijos stovykloje kalintų žydų tautybės žmonių. Tarp jų – ir Lietuvai Antrojo pasaulinio karo pradžioje (1939 m. spalio mėn. ir 1940 m.) grąžintos Vilniaus krašto dalies senbuviai žydai, neskaičiuojant 1939–1940 m. pabėgėlių (atbėgėlių) iš etninės Lenkijos. Dalis iš tų Štuthofą 1944 m. atsidūrusių kalinių žydų vėliau ilgiau ar trumpiau pabuvojo ir kitose nacių koncentracijos stovyklose, ten kai kuriems iš jų kančios baigėsi mirtimi. Mušamų ir pusbadžiu laikomų kalinių gyvybė neretai užgesdavo ir tų pervežimų metu.

Lietuvos žydų likimas Štuthof koncentracijos stovykloje buvo įvairus. Kaip jau minėta, daugelis jų čia neužsibuvo ir būdavo išsiunčiami į Osvencimo ar Dachau „mirties fabrikus“. Dalis Lietuvos gyventojų žydų vėliau buvo išvežti į kitas nacių „mirties fabrikais“ vadintas stovyklas ar jų filialus. Taip iki 1941 m. Lietuvoje gyvenę žydai atsidūrė Ravensbriuko, Nacveilerio, Buchenvaldo ir kitose koncentracijos stovyklose bei jų filialuose. Daug žmonių mirė ar buvo nužudyti ir pačiame Štuthof konclageryje (dalis kalinių numarinta čia įrengtoje dujų kameroje) ar nacių vykdytų 1945 m. kalinių „evakuacijų“ iš jo metu.

Nuorodos

¹ S. Buchaveckas, „Lietuvos žydai 1944–1945 m.: holokausto tąsa Štuthof koncentracijos stovykloje“, *Genocidas ir rezistencija*, 2020, nr. 1 (47), p. 60.

² Ostlandas (vok. *Ostland*, liet. Rytų kraštas) – nacių okupacijos metais iš Estijos, Latvijos, Lietuvos ir Gudijos (Baltarusijos) generalinių sričių sudarytas kolonijinis reichskomisariatas su centru Rygoje.

³ Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1943 m. balandžio mėn. ataskaita, Lietuvos centrinis valstybės archyvas, f. R-1399, ap. 1, b. 26, l. 55–56; A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, Vilnius, 1998, p. 222.

⁴ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, p. 222–223.

⁵ A. Bubnys, *Kauno getas 1941–1944*, Vilnius, 2014, p. 107; A. Bubnys, *Šiaulių getas*, Vilnius, 2014, p. 55.

⁶ A. Bubnys, Vilniaus geto žydai nacių koncentracijos stovyklose Estijoje 1943–1944 m., *Voruta*, 2019 09 28 ir 10 26.

⁷ L. Lipšicas, *Šiaulių getas, Šiaulių kraštas*, 2001 08 03.

⁸ A. Gervydas, *Už spygliuotų vielų*, Chicago, 1950, p. 141.

⁹ R. Žepkaitė, *Vilniaus istorijos atkarpa 1939–1940*, Vilnius, 1990, p. 50.

¹⁰ K. Rukšėnas, „Lietuvos gyventojų naikinimas hitlerinės Vokietijos koncentracijos stovyklose (1941–1944 m.)“, *Lietuvos istorijos metraštis*, 1975, 1976.

Lietuvos holokausto istorijai svarbią temą, susijusią su Štuthof koncentracijos stovykla ir žydų litvakų tragedijos galutine stadija Antrojo pasaulinio karo metu, pratęsime kitame „Genocido ir rezistencijos“ žurnalo numeryje. Nauji Lietuvos žydų holokausto istorijos faktai, atsiminimų fragmentai ir kita medžiaga papildys neseniai Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos centro išleistas knygos „Lietuvos žydai Štuthof koncentracijos stovykloje 1943–1945 m.“³⁶ informaciją. Juolab kad 2021-aisiais sukaks lygiai aštuoniasdešimt metų nuo holokausto Lietuvoje pradžios.

¹¹ Y. Arad, *Ghetto in Flames*, New York, 1982, p. 477.

¹² A. Bubnys, „Vilniaus geto žydai nacių koncentracijos stovyklose Estijoje 1943–1944 m.“, *Voruta*, 2019 09 28.

¹³ M. Gilbert, *Endlosung. Die Vertreibung und der Juden. Ein Atlas*, Hamburg, 1982, S. 244, 316.

¹⁴ D. Drywa, *Zagłada żydów w obozie koncentracyjnym Stutthof*, Gdansk, 2011, s. 50.

¹⁵ *Ibid.*, s. 83.

¹⁶ Iš Kauno į Štuthof koncentracijos stovyklą 1944 m. liepos 12 d. atsiųstų žydų tautybės kalinių „transporto“ sąrašo fragmentas, Archiwum muzeum Stutthof (toliau – *AMSt.*), sygn. I-II B-10, l. 135.

¹⁷ *Ibid.*, l. 139–142.

¹⁸ Polios Tatarski asmens duomenų lapas, *AMSt.* kopija str. autoriaus asmeniniame archyve.

¹⁹ D. Drywa, *Zagłada żydów w obozie koncentracyjnym Stutthof*, s. 89.

²⁰ Iš Kauno į Štuthof koncentracijos stovyklą atvežtų ir 1944 m. liepos 25 d. registruotų žydų tautybės kalinių „transporto“ sąrašo fragmentas, *AMSt.*, sygn. I-II B-10, l. 196–216.

²¹ Teisiamo nacio byloje liudija litvakė: Štuthof je moteris mesdavo šunims, prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/naujienos/pasaulyje/6/1126734/teisiamo-nacio-byloje-liudija-litvake-jie-moteris-mesdavo-sunims>

²² L. Lipschutz (Leibos Lipšico – S. B.) asmens kortelė, *ibid.*, sygn. I-II –100, l. 7.

²³ L. Lipšicas, *Šiaulių getas, Šiaulių kraštas*, 2001 08 03.

²⁴ K. Rukšėnas, „Lietuvos gyventojų naikinimas hitlerinės Vokietijos koncentracijos stovyklose (1941–1944 m.)“, *Lietuvos istorijos metraštis*, 1975 m., Vilnius, 1976, p. 58–60; B. Anolikas, „Nacių koncentracijos stovyklos Estijoje“, *Atminties dienos*, Vilnius, 1995, p. 60.

²⁵ A. Bubnys, „Vilniaus geto žydai nacių koncentracijos stovyklose Estijoje 1943–1944 m.“, *Voruta*, 2019 09 28.

²⁶ A. Bubnys, „Vilniaus geto žydai nacių koncentracijos stovyklose Estijoje 1943–1944 m.“, *Voruta*, 2019 10 26.

²⁷ Štuthofio koncentracijos stovyklos kalinių registracijos knyga, *AMSt.*, sygn. I–II E–12, l. 1–233.

²⁸ *Ibid.*, sygn. I–III –10980, l. 143.

²⁹ M. Rolnikaitė, *Turiu papasakoti*, Vilnius, 1963, p. 125.

³⁰ *Ibid.*, p. 124–126.

³¹ D. Drywa, *Zagłada żydów w obozie koncentracyjnym Stutthof*, s. 91.

³² *Ibid.*, sygn. I–II E–14, l. 127–177.

³³ D. Drywa, *Zagłada żydów w obozie koncentracyjnym Stutthof*, s. 91; A. Bubnys, „Vilniaus geto žydai nacių koncentracijos stovyklose Estijoje 1943–1944 m.“, *Voruta*, 2019 09 28.

³⁴ *AMSt.*, sygn. I–II E–15, l. 193–284.

³⁵ *Ibid.*

³⁶ A. Bubnys, S. Buchaveckas, *Lietuvos žydai Štuthofio koncentracijos stovykloje 1943–1945 m.*, Vilnius, 2020.

Gauta 2020 11 16
Lietuvos gyventojų genocido
ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17, Vilnius